

ЕКОНОМСКА КРИЗА КАО КРИЗА ПОЛИТИЧКЕ ПАРАДИГМЕ*

ECONOMIC CRISIS AND CRISIS OF POLITICAL PARADIGM

Александар Савановић**

Резиме

У овом тексту посматрамо савремену економску кризу кроз призму сукоба двије матрице економско-политичког организовања људског друштва које су обиљежили модерну западну цивилизацију, тј. колективистичког модела и њему својствене планске привреде, са једне стране, и индивидуалистичког модела и њему својствене тржишне привреде, са друге стране. Иако се индивидуалистичка матрица након слома комунизма појавила као побједник, савремена криза чини се да доводи у питање недвосмисленост увјерења у супериорност концепта. Тежина кризе стога се дефинише у смислу непостојања доминирајуће парадигме којом тумачимо савремено друштво.

Кључне ријечи: криза, неолиберализам, колективизам, тржиште, планска привреда.

Summary

In this paper we consider modern economy crisis regarding conflict of two matrix: economic-political organizing of society which marked modern western civilization, or in other words collectivism model and its planned economy versus individualism model and its market economy. Although matrix of

* Предавање одржано у *Rotary клубу* Бањалуке, 17.02.2009.

** Мр Александар Савановић, виши асистент, Правни факултет Бања Лука

individualism has become a winner over communism, modern crisis seems to launch the question on of clearness of attitude about the concept's superiority. Crisis' difficulties definition includes no existing dominant paradigm which could be used in understanding modern society.

■ **Key words:** crisis, neoliberalism, collectivism, market, planned economy.

Увод

У излагању које слиједи покушаћемо дати назнаке о силама које стоје у позадини актуелне економске кризе, очигледно манифестоване у слому неколико великих финансијских и привредних гиганата, посебно у САД. То је, из разумљивих разлога, стално експлоатисана тема, како у медијима, тако и у стручној и академској јавности. Међутим, обим тих дискусија креће се углавном у подручју конкретних техничких детаља, етичких и чак криминалних аспеката и теорија завјере. Ми, пак, хоћемо сагледати ширу позадину кризе, тако што ћемо је смјестити у хипотетичку матрицу сукоба два политичка и филозофска концепта стојећа у темељу модерне. Та два концепта базирају се на принципима суверенитета појединца, односно суверенитета система, први на интуитивној идеји слободе индивидуе, а други на идеји доминације цјелине над појединачним. Први је познат као либерална идеологија, а други као плански и тоталитарни поредак. Матрицу борбе тих идеологија могуће је пратити и изван модерне, уназад све до Платона и његовог одговора на онај покрет антике који је Попер именовao „Велика генерација“.¹ Тако започети сукоб значи ни мање ни више до дијалектику цивилизације, а у извјесном смислу и њену моторну снагу. Сукоб је посебно заострен у XX вијеку, када се одлучивао и у непосредном ратном окршају, те касније у хладноратовском наставку. Као и у чистом рату, тако и у његовој хладној верзији, тријумфовала је либерална идеологија. Након пада Берлинског зида, тај је тријумф створио јако увјерење у метафизичку супериорност концепта, формално изражену у Фукујаминој преради тезе о *крају историје*. Међутим, либерална идеологија сада се суочава са унутрашњом структуралном кризом, тј. не више угрожавањем неком пријетњом споља, већ изнутра, кризом система по-себи-и-за-себе. У том смислу садашња криза превазилази својим значајем било шта претходно. С обзиром да систем није био угрожен егзогено, алтернативном доктрином споља, криза која се догађа је криза темеља, и као таква има револуционарни потенцијал.

¹ Уп. Попер Карл, Отворено друштво и његови непријатељи, БИГЗ, 1993.

За разумијевање онога што се збива битно је разумјети двије ствари. Прво, да се садашња криза не може редуковати на кризу само једне форме капитализма, наиме *финансијског* капитализма.² Наравно, јасно је да се иницијална капсула садашње кризе догодила у финансијском сектору, који је низом мјера, почев од Никсоновог раздвајања конвертинбилности долара и златне подлоге из 1971. год., па до појаве разних врста компликованих и тешко контролисаних софистицираних финансијских производа и деривата, нарастао до омјера 1:40 спрам реалне економије. Међутим, сматрати да је криза само криза финансијског капитализма и шпекулација, значи игнорисати питање зашто се дошло до појаве таквог виртуелног и вјештачког подручја економске стварности. Управо је ограничена профитабилност реалне продукције усмјерила енергије ка креирању виртуелне профитабилности. Друго, кризу није могуће комотно смјестити у тзв. „теорију дугих таласа“. Обим пријетње, по свему судећи, има такав капацитет да се садашња криза не може посматрати као само још један корак у стандардном процесу смјене кризе и експанзије, који је, као такав, економска теорија детектовала као карактеристику капитализма још у XIX вијеку.³ Садашња криза дјелује као суперкриза, једно

² Циклични ток криза у финансијском сектору одлично је описан у дјелу: Kindleberger Charles P., Aliber Robert, *Највеће свјетске финансијске кризе*, Масмедиа, Загреб 2006.

³ Up. Perelman Michael, *The Natural Instability of Markets*, St.Martin's Press, New York 1999, посебно стр. 27-45. Кризе узроковане структуром самог капитализма, а не неким вањским факторима [ратови, епидемије, и сл.] могу се фиксирати у сљедећим годинама: 1825, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1890, 1907, 1914, 1921, 1929, 1937, 1946, 1954, 1958.

За сажет приказ модела објашњења криза уп. Стојанов Драгољуб, *Економска криза и економска политика*, Информатор, Загреб, 1985.

Парадоксалност криза у оквиру капиталистичког друштва [историјски, од кризе 1825 год. па наовамо, рачунајући и Велику кризу 1929-1933], у односу на ранија друштва, огледа се у тој специфичности да криза није продукована недостатком, тј. производњом недовољном за задовољавање потреба, већ управо обрнуто – прекомјерном продукцијом, или како је рекао Енгелс: „радне масе трпе оскудицу у средствима за живот, баш зато што су произвели исувише средстава за живот.“ Наиме, анатомија типичне кризе догађа се као капитализму иманентан захтјев за све већом продукцијом. Та продукција пренатрпава тржиште већом количином производа од оне коју тржиште има капацитета да апсорбује. Тако се догађа да је понуда већа од потражње, па се са једне стране дефлацијски снижава цијена производа и смисленост производње, а са друге стране смањује потражња па тако опет смањује рационалност производње. Тиме се долази у позицију захтјева система за редукцијом производње, тј. то значи: повећања незапослености [на крају Велике кризе 1933. год., број незапослених достигао је цифру од 30 милиона, и у неким земљама износио стопу од скоро 20%], која опет значи смањење капацитета потрошње, тј. додатно појачава захтјев за редукцијом производње, итд. Резултат кризе је свеопште осиромашење и малтусовске посљедице по људске капацитете. Међутим, у чињеницама у фази депресије замјетнути су услови новог раста: јефтиноћа средстава за производњу плус јефтина радна снага изразити су стимуланси за инвестиције. Оне, са једне стране троше не реализоване јефтине производе из фазе депресије за успон, а са друге стране постепено упошљавају све

радикално оспоравање.⁴ Најбоље свједочанство тога је управо спремност и економских и политичких елита да кризу представе као то што јесте, наиме *криза*. Треба подјетити да је немарксистичка економска теорија све донедавно тумачила кризу на начин да су периодични успони и падови третирани као „нормална“ појава, резултат просте чињенице да прекомјерне подстицаје и хиперпродукцију неминовно слиједи период стагнације, те да стога криза уопште није патолошка појава у систему. Типичан примјер такве врсте је Шумпетерова теорија инвестиционих циклуса, која кризу види као резултат креативне акције која субјекту акције остварује екстрапрофите, али елиминише друге мање креативне учеснике. На примјер, криза и рецесија 90-их година 20. вијека превладана је захваљујући експанзивној новој технологији Интернета. Према тој матрици, модел за излазак из кризе ће се појавити у форми неке нове револуционарне идеје која ће поново оживјети посустале креативне капацитете, обнављајући бесконачни циклички ход економије. У таквом дискурсу криза више није мишљена као криза, већ нормална особина у дијалектици система и његов функционални елемент, којем је смисао у периодичном прочишћавајућем елиминисању накупљених неефикасних и чак дегенерисаних садржаја. Одсуство антицикличких политика у многим земљама заснива се управо на таквој интерпретацији кризе. Чак се у англосаксонском подручју избјегавала употреба термина „криза“, а он је замјењиван терминима „trade cycles“, „fluctuations“ и сл.⁵ Садашњи се пак догађаји недвосмислено именују кризом, а криза третира не као начин регенерисања система, већ процес његовог урушавања, а већина релевантних предвиђања има призивок апокалиптичности.⁶ Спас у виду

веће капацитете стварајући све већи обим потрошње [запослености], тј. све већу потражњу, тј. све већу производњу, итд.

⁴ Нпр. у *Financial times*, од 23. јануара 2008, Сорос износи хипотезу да се заправо ради о глобалном „*супер-паду*“, који ће трајати дуго, можда и читав вијек.

⁵ Борхарт Кнут, *Промене у мишљењу о економским кризама*, у *О кризи*, ед. Михалски Кшиштоф, Књижевна заједница Новог Сада, 1987, стр. 131-153. У семантичком смислу, могуће је разликовати различите појмове кризе: (i) криза као форма, као начин догађања историје, (ii) криза као прелазак из једног стања у друго, и (iii) криза као догађање коначног слома. [Козелек, Р., *Нека питања за историју појма „кризе“*, у *О кризи*, оп.цит.стр.54-65.]

⁶ Нпр, Gerald Celente славни прогностичар трендова, аутор и директор *Trend Research Institute*, у прогнози за 2009. годину каже: „Предсказујемо тотални колапс привреде. 7. новембра 2007. године смо предвидели финансијску пропаст и панику 2008. године, која се и десила. Следеће године ћемо видјети пропаст трговинског сектора на мало, затим пропаст комерцијалних некретнина, итд., доживјећемо највећу депресију икада, много тезу од такозване кризе 30-их година“, и наставља „ми такође видимо тренд ка револуцији. Оно што се тренутно дешава у Грчкој, може експлодирати свуда.“ [преузето са <http://www.zokster.net>].

Мрачна предвиђања подржава и све напетија ситуација са биосфером, која је очигледно префорсирана и не може више издржати притисак цивилизације. Екстремно израбљивање

неког новог иновационог праска људске креативности, ако се и догоди, по мишљењу већине релевантних теоретичара и футуролога [нпр. Сорос, Celente, Worzel, Tucker и др.] десиће се не само као нови економски и политички поредак, већ и сасвим нови поглед на свијет. То значи да апокалипса садашњег система све више поприма изглед неминовности, чак и у теоријама циклуса. А апокалиптичност сценарија додатно је појачана историјским искуством модела изласка из криза: ратом. Велика депресија превладана је масовним покољем током II свјетског рата, који је уистину покренуо капацитете и одвео човјечанство у свемир. Међутим, сада би рат значио тоталну планетарну аутодеструкцију.

1. Дефиниција садашњег система: тријумф либералне идеје

Прво питање у размишљању о кризи јесте: шта је заправо то што је погођено кризом, тј. који је систем ставова доведен у питање? Ако хоћемо дефинисати савремени политичко-економски систем који доминира као планетарна парадигма, можемо то покушати указујући на неколико основних идеја које му леже у темељу. Он се најчешће именује као неолиберализам. Тај нови либерализам преузима основне идеје класичног либерализма, посебно идеју о априорној недодирљивости слободе, и то у њеној кантовској верзији са човјеком мишљеним као *animal rationale*, те одатле дедукован концепт слободног тржишта и њему потребне пратеће хипотезе о равнотежи, тј. способности унутрашње саморегулације тржишта. На бази тих темељних претпоставки, неолиберална доктрина испоручила је захтјев за крајњом редукацијом вантржишних утицаја на тржишне процесе, прије свега искључење државе из економске сфере, те што веће сужавање јавног сектора. У политичком смислу пројекат је узнапредовао у вријеме администрација Роналда Регана и Маргарет Тачер, док је у теоријском смислу он разрађен у дјелима економиста нобеловаца аустријске и чикашке школе, прије свега Мисеса, Фридмана, Нозика и посебно Хајека.

Аргументацију је неолиберални пројекат градио инхерентно, али аргументи постају нарочито прозирни кроз оштру критику тоталитарних планских концепција. Од унутрашњих аргумената неолиберализма вјероватно је најзначајнија Хајекова идеја *спонтаног поретка*, по којој се прекомплексни системи, какви су савремена друштва, не могу конституисати планским вођењем споља, већ траже неку врсту спонтане аутоконституције. Хајек дефинише основни проблем планских система

екосистема многи, а посебно марксистички оријентисани интелектуалци, виде као директну последицу владајуће либерално-капиталистичке парадигме, и заправо као њену нужну карактеристику.

премјештајући само тежиште питања: чак и да претпоставимо како су социјалистички планери заиста у стању прорачунавати систем и координирати активности ако посједују све потребне информације [о производњи, ресурсима, потрошачима, итд.],⁷ ради се о ништа више до о чисто логичком моделу.⁸ Јер прави проблем није у томе да ли се или не такве информације могу калкулисати у конзистентан прорачун, већ *како уопште доћи до тих информација?* Наиме, тривијална читост је да људи у комплексним системима не могу посједовати све релевантне информације! Доношење одлуке овдје је могуће само у форми система конкуритивности [слично нпр. испиту или фудбалској утакмици], чија се непрорачунљивост огледа у *незадатоци крајњег исхода*, а конкуренција је метод како доћи до одговора. Очито је да бисмо, у апстрактном случају посједовања *свих* информација о систему, тј. свих улазних података [знање, форма, психофизичка конституција играча, особине терена и времена итд., итд.], могли са извјесношћу прорачунавати исход, али поента је управо да те информације у сложеној стварности никада не можемо комплетирати.⁹ Управо то је смисао слободног тржишта и система цијена: спонтано створене тржишне цијене информишу тржишне субјекте *ex post* о конзистентности њихових индивидуалних планова.¹⁰ Хајеково предвиђање распада СССР¹¹ базирало се на аргументу да укидање приватног власништва над средствима за производњу *ускраћује метод прибављања информација* [тј. знање] систему и стога осуђује социјализам на пропаст. Идеја да се унапријед, *ex ante*, зна све потребно за ефикасну алокацију је бесмислена и немогућа, а елиминација приватног власништва и тржишног механизма учесницима ускраћује епистемолошко средство информисања.

⁷ Уз додатни услов да „маргиналне стопе супституције између било којих двију роба или производних фактора морају бити исте без обзира гдје се те робе или фактори користили.“ [Ф.А.Хајек, *Употреба знања у друштву*, у Л. вон Мисес, Ф.А.Хајек, *О слободном тржишту*, Мате, Загреб 1997, стр.77.]

⁸ Проблем који желимо ријешити приликом изградње рационалног поретка Хајек дефинише на начин: „Ако посједујемо све релевантне информације, ако започнемо с даним суставом преференција и ако располажемо с укупним знањем о расположивим ресурсима, проблем који преостаје сасвим је логичке природе. Другим ријечима, одговор на питање која је најбоља употреба расположивих ресурса садржан је у претпоставкама с којима смо започели.“ [Ф.А.Хајек, *Употреба знања у друштву*, оп.цит., стр.77]

⁹ Ф.А.Хајек, *Конкуренција као проналазачки поступак*, оп.цит. § 2.

¹⁰ Нпр: А калкулише своје трошкове производње добра које производи [радне снаге, сировина, средстава производње, амортизације, итд.] и предлаже на тржишту одређену цијену која укључује повећање за профит А. Он тек реакцијом тржишта [ex post], тј. купаца Б, Ц, Д ... може добити информацију да ли су његове калкулације тачне, тј. која би била тачна вриједност процеса.

¹¹ F.A.Hayek, *The Fatal Conceit*, Routledge 1988.

Насупрот тотално-планском систему стоји интуитивна идеја система слободне, дакле споља неусловљене конкуренције, кроз коју израста *спонтани поредак*, друштвени систем који ми не конструишемо плански, већ он сам израста методом сталних покушаја и погрешака. Интуитивна идеја је да одлуке требају доносити они који су најбоље упознати са вриједностима параметара у „конкретним околностима тренутка и мјеста“, тј. непосредни судионици.¹²

Сам Хајек препознаје одлучујући проблем концепта: *како такав дифузан систем, који децентрализује одлучивање, може учесницима обезбиједити увид у цјелину* [у којој се случај догађа као појединачни фрагмент], јер је тек након тог увида могуће комплетирати знање потребно за максималну ефикасност. Овдје, чини се, имамо верзију класичног платоновског проблема односа општости и појединачног. Поента идеје спонтаног поретка је да појединац уопште не мора имати увид у цјелину, већ само у рефлектовање токова цјелине на његову ужу област: он не мора знати планетарни ток који доводи до смањења потражње за његовим производом, већ у ствари треба само констатовати [довољно брзо] да се то дешава и реаговати. То му омогућава слободно тржиште и то је функција система цијена.

Концепт спонтаног поретка у бити пресликава у људско друштво тумачење метода самоконституисања универзума Великим праском, или еволуционистичког интерпретирања постанка живота, и посебно развитка, гдје се случајним, споља не вођеним дејствима, а у форми борбе конкурентских ентитета, догађају хиперкомплексне креације које у крајњем конституишу поредак [нпр. галаксију или ћелијску структуру слона]. Адекватно томе, поредак случајних, ненамјераваних интеракција људи који су у сталној конкурентској борби, у стању је продуковати комплексан и уравнотежен друштвени поредак.¹³ Предност спонтаних поредака у односу на планске је у томе што могу конституисати много

¹² Ф. А. Хајек, *Конкуренција као проналазачки поступак*, § 5. Уп. Ф. А. Хајек, *Пут у ропство*, Глобал Бук, Нови Сад 1997, стр.81, и даље.

¹³ О паралелизму борбе у биолошком свијету са борбом на тржишту види у М.Перелман, оп.цит.,стр.57-76. Аутор указује да је период мира од 1945. год. па наовамо изузетак у свјетском и друштвеном току а имплицитна претпоставка је да је управо престабилност периода након II свјетског рата негативно утицала на јачину кризе. Нпр. претјерана стабилност привредног система повлачи врло оптимистичне прогнозе како инвеститора, коју су спремни све више се задуживати, тако и зајмодаваца, који, усљед смањених процјена ризика, нуде све повољније кредите. Типичан случај тога имамо на тржишту станова и стамбених кредита у Бањалуци у периоду 2005-2007. год. Тај балон може дуго да расте, међутим неки непредвиђени догађај неминовно на крају доводи до пуцања, које и инвеститоре и кредитере доводи у позицију да не могу продати. Они тада својим паничним покушајима да смање губитке само још више погоршавају ствар. Уп. Ц. П. Киндлебергер, Р. Алибер, оп.цит. посебно стр.35.

веће конгломерате – било који плански тим не може обухватити такву комплексност која сачињава хиперструктуре универзума или модерног друштва. Зато и јесте било потребно постулирати апсолутни, божански ум, као први узрок, или развити култ непогрешивог надљудског вође – платоновског супериорног филозофа-владара. Ако желимо стварати хиперкомплексне структуре, ми, у најбољем случају, можемо контролисати само најопштије услове, али не и конкретне распореде детаља. Хајек прави паралелу са кристалом: не можемо створити кристал распоређујући атоме његове градивне структуре, али можемо створити услове под којима ће се кристал спонтано развити. Комплексни поредак може се регулисати само *правилма*, али не и *наредбама*. Управо је Хајекова јасна формулација тог открића, да поредак може бити продукован спонтано, омогућила легитимацију либералног захтијева за индивидуалним слободама и, за данашњу кризу одлучујућег, захтјева за ослобађањем економске утакмице од надзора, посебно редукцијом ингеренција политичког подсистема.

Либерални аргумент појачан је ставом о супериорној ефикасности спонтаног поретка, по којем нема ефикаснијег начина располагања ресурсима од обезбјеђења адекватног оквира за индивидуалну иницијативу и конкуренцију. Како сами играчи имају највјерније увиде у конкретну ситуацију у стварности, ти су учесници неминовно и најкомпетентнији да доносе одлуке у датој ситуацији. А да би они уопште имали могућност одлуке, потребни су им минимални ригори [*minimal state*] у виду основних регула дјеловања које су опште и важеће за све. Основно је да сви учесници буду постављени у идентичне услове игре и да се спријечи било отворена било прикривена манипулација. Отворена, каква је рецимо социјалистичка прерасподјела, стога што би *демотивисала* учеснике тржишне игре да играју, тј. демотивисала креативне потенцијале да се покрену, јер не би зависили искључиво од својих способности и среће, већ од воље неког моћног манипулатора. „Суштинска ствар је да се на најмању могућу мјеру ограничи слобода одлучивања остављена извршним органима који имају моћ принуде,¹⁴ јер се тиме влада онемогућава „да *ad hoc* акцијом обезвриједи индивидуалне напоре.“¹⁵ Са друге стране, прикривена манипулација лишава конкуренцију способности да оствари ефикасну координацију индивидуалних иницијатива, и то стога што сваки *поједини учесник нема увид у реално стање* и у ствари не игра у складу са реалношћу, него у складу са изманипулираним привидом. Оба ова услова била су остварена у систему капиталистичке економске производње, затим њој пратеће

¹⁴ Ф.А.Хајек, *Пут у ропство*, оп.цит., стр.114

¹⁵ Исто.

политичке форме представничке демократије и филозофске основе либералне традиције. *Крај историје* презентован је као форма новог светог тројства либерализам+капитализам+демократија, као основе прогресивног и продуктивног друштва.

Међутим, систем се сада изненађујуће нашао уздрман, па се питамо гдје су шупљине које су довеле до могућности урушавања?

2. Ирационалности система

Тријумф неолиберализма крајем XX вијека оставио је побједнички табор у типичном ставу неспособности ауторефлексије ка властитим слабостима. То одсуство тјера нас да у покушају увида у те слабости своју пажњу усмјеримо ка супротним доктринама, посебно ка марксистичком наслеђу. Идеја тог окрета није, наравно, реафирмација комунизма нити као праксе нити као идеје, већ потреба да се из друге перспективе погледа владајући систем и тако уоче његове слабости. Демонстранти који су прије пар мјесеци на Вол стриту махали *Капиталом* и паролама „Маркс је био у праву“¹⁶, нису комунисти, али су и више од симбола – они упућују захтјев за самокритику система. Простор нам овдје не дозвољава да улазимо у сву комплексност марксистичке критике капиталистичке економије, па ћемо се ограничити на једну интерпретацију Маркса која у том контексту долази из самог блока западњачких економиста, и то од једне од његових најинтригантнијих фигура – Џорџа Сороша. Сорош је иначе први од кључних људи који је јавно указао на надолazeћу кризу и њене размјере, и то још у интервјуима и текстовима крајем 90-их година прошлог вијека. Он своју реафирмацију марксизма дефинише у једноставној формули: „Марксова дијагноза била је потпуно тачна, најжалост лијек који је он предложио био је гори од болести“.¹⁷ Међутим, овдје треба имати у виду да се Марксова теорија криза односи на укупну противрјечности самог капитализма и, без обзира на [не]адекватност Марксом предложеног лијека [и промашаја тајминга распада], то без сумње мора значити признање немогућности капитализма као начина економске репродукције друштва, тј. нужност његовог дефинитивног

¹⁶ Према Севе Луциен, *Марксов контранпад*, у *Ле Монде дипломатије*, бр.38., год.ІІІ, децембар 2008.

¹⁷ Сорос Георге, *Криза глобалног капитализма*, Рабиц, Сарајево 1999, стр.21. Питање вриједности Марковог наслеђа често се посматра кроз раздвајање његовог филозофског и економског сегмента. Нпр. на конференцији *Марксово наслеђе*, у Бањалуци 2007 год., посвећеној тој теми проф. Жарко Пуховски изнио је тезу да је Маркс безначајан као економиста: „од читавог *Капитала* остало је само неколико фуснота“. Међутим, како вријеме одмиче све више се легитимира управо супротан став, и савремена криза капиталистичког система све више поново третира кроз призму Марковог метода.

слома. У марксистичком дискурсу капитализам је само фаза у дијалектичком развоју људског друштва, која, услед у себи постојећих противрјечности, прије или касније мора нестати са историјске сцене.

Прва ирационалност либералног капитализма, и једина коју нам овдје простор дозвољава да обрадимо, јесте хипотеза о саморегулацији тржишта невидљивом руком, и концепт *еквибријума*.¹⁸ Не ради се само о томе да је у питању један стриктно неемпиријски и вјештачки модел¹⁹, већ се оспорава и његова логичка конзистентност. Маркс је доктрину равнотежне саморегулације критиковао у I тому *Капитала* као парадокс реализације. Логичка структура Марксовог аргумента врло је једноставна: (i) Радник ствара производ одређене вриједности. [нпр. 10]; (ii) Али, плата радника мора бити мања [нпр. 6] да би позиција капиталисте-власника уопште била смислена, тј. да би он остваривао профит [у овом случају 4]. (iii) Тиме се долази у позицију неминовног диспаратитета између понуде и потражње јер: [а] радник може у чистом случају, који међутим не може бити другдје до у чистој теоријској стварности, да конзумира [потражује] производа у капацитету 6.²⁰ [б] Капиталиста у чистом случају нужно конзумира мање од 4 [нпр.3], јер уколико би капиталиста конзумирао свих 4, онда би се зауставио процес амортизације и реинвестирања, па би процес обнављања неминовно стао. Отуда је након цјелокупне идеалне потрошње вриједност потрошње нужно мања од вриједности понуде. Типичан захтјев за концентрацијом капитала као и поплаве разних врста тзв. "контаминираних" папира којима се вишеструким препакивањем покушавају повећати вриједности реалног импута, као реакције на

¹⁸ На другом мјесту обрадићемо друге ирационалности система: Марксов закон *тенденцијског пада профитне стопе*, погрешку у имплицитној претпоставци неолибералне доктрине о човјеку као *animal rationale*, хипотезу непрорачунљивости властитих интереса и др.

¹⁹ Уп. М. Перелман, оп.цит.стр.13-25.

²⁰ Међутим, противрјечје капитализма огледа се и у томе што радници, као купци робе, креирају потрошњу и производе захтјев за производњом, па су у том смислу капиталисти мотивисани да им повећају наднице, а са друге стране, захтјев за профитом води их у супротном правцу што већег снижавања реалних надница. [К.Маркс, *Капитал*, БИГЗ 1973, стр.963-964. и фтн. 32] То објашњава зашто оба логична рјешења кризе хиперпродукције не могу бити реално ефикасна: нити повишење надница, нити формирање допунске потражње експанзивном монетарном политиком [нпр. интервенцијом државе примарном емисијом]. Уп. Д.Стојанов, оп.цит.стр.99-105. Карактеристичан примјер тог противрјечја је негативно дејство трипартићних споразума на стопу запослености. Наиме, синдикални притисак и пријетња штрајком изнуђују више наднице. У тим условима, да би се остварио профит, тј. производња задржала смисленом, мора расти и цијена производа. То значи да се тржиште смањује, с обзиром да је мањи број људи у стању купити производ по тој повишеној цијени. Мања потражња повлачи мању производњу, тј. смањење потребних радника и незапосленост. Тако у капитализму борба синдиката за интересе радника кружно доводи до супротног.

смањене инпуте у производњу и средства да се спријече застоји у реализацији [који на крају продукују кризе хиперпродукције], тако су у ствари по себи немогући у оквиру модела капиталистичке расподеле. И Кејнзова тврдња о нужности интервенције државе, као „општер капиталисте“, базирана је на истом ставу да се услед непропорционалног односа потрошње, инвестиција и штедње у укупном доходу, не може стихијски остварити равнотежа, што, у крајњем, води незапослености, која опет повратно дјелује на почетне параметре и у крајњим инстанцама угрожава капитализам у цјелини. Проблем је у томе што се производња не дијели на потрошну и инвестициону у истом омјеру у којем потрошачи расподељују доходак на потрошњу и штедњу. Према с порастом раста дохотка заиста расте и потрошња, то се не дешава у истом *апсолутном* износу, већ мањем [Кејнз сматра да на тај процес утичу примарно психолошки(!) фактори]²¹, јер нпр. богати слојеви, иако троше објективно више, заправо процентуално ипак мање од свог дохотка дају у потрошњу од сиромашних слојева. То резултира смањењем опсега инвестиција, које опет воде до повећане стопе незапослености, а тиме и до даљег смањења потрошње. Да би се ускладила потрошња и инвестирање, потребна је регулација споља, јер закони тржишта нису у моћи да одлучујуће утичу на потребан начин [нпр. на психолошке факторе]. Из ове анализе слиједи и Кејнзова визија потребне интервенције државе. Њена је основна функција да стимулира друштвену потрошњу и да обезбједи подстреке за инвестиције.

Марксистичка мисао је на таквим једноставним моделима нужног диспаратитета понуде и потрошње, поред осталог, из самих основних појмова капитализма дедуковала његову унутрашњу противрјечност и немогућност. Ова једноставна шема показује зашто успјеси тејлоризма у организацији, и фордизма у режиму надница, нису у стању отклонити кризу. Криза је, наиме, структурална.

Такође, тиме је препозната унутрашња веза капитализма и империјалистичког експанзионизма, која је веза по себи, и не може бити елиминисана из структуралног склопа капиталистичке економије. Наиме, да би горња једначина елиминисала своје негативно коначно стање, она мора да сваки циклус производње дочека проширеним тржиштем својих производа [које укључује раднике, капиталисте-власнике и неке треће потрошаче који нису заступљени у процесу].²² Како је показао Лењин, у

²¹ Д. Стојанов, оп.цит.стр.55-57. Психолошка мотивација има, разумије се, реалну подлогу у изневјеравању очекивања маргиналне ефикасности капитала, што је посљедица хиперпродукције.

²² К.Маркс, *Капитал*, том И, стр.738-741. Уп. К.Маркс, Ф.Енгелс, *Манифест комунистичке партије*, Свјетлост, Сарајево 1973, стр.23-25. Структурална криза

спису *Империјализам као завршни стадиј капитализма*, капитализам, као систем, из своје унутрашње структуре води у политичке форме експанзионизма и империјализма, јер напосто, услед неједнаког обима понуде и потражње, мора захватати стално све новија и новија подручја-тржишта. Стога је баш национална држава, коју садашња неолиберална доктрина изразито напада, имала за капитализам обезбјеђујући значај, јер је представљала основни инструмент којим се парадокси система измјештају ван властитих граница. Међутим, цијена тога инструмента испоручена је у моменту када су се експанзивне политике највећих капиталистичких нација, тјеране истим проблемом, сукобиле у два свјетска рата.

Сорош у бити реafirмише ову марксистичку хипотезу у закључак да се друштво, препуштено неконтролисаном механизму тржишта, неће кретати ка стању равнотеже, како то постулира класична економска теорија и концепт савршене конкуренције, већ ће, као и само тржиште, имати тзв. *бум/баст* ток који је изразито нестабилан и потенцијално аутодеструктиван. По мишљењу Сороша очигледно је да овакав нестабилан систем захтјева одређену врсту контроле споља, која би у случају потребе спријечила да слом прерасте у тотални колапс и крах. Без обзира што то очигледно противрјечи капиталистичкој структури на нивоу принципа, у пракси је то већ примијењено на нивоу националних држава, и чак посебно у бастиону неолиберализма САД-у, гдје *Федерални систем резерви* обавља баш ту функцију.²³ Иако види сваку политичку интервенцију на тржиште као штетну и сам, како га Сорош именује, *тржишни фундаментализам* подразумијева да ће, ако ствари крену лоше, влада ипак спасоносно интервенисати²⁴, што ми ових дана непосредно свједочимо. Довољно је само присјетити се жалобног наступа представника америчке аутоиндустрије пред Конгресом.

капитализма појачана је у периодима када притисак пролетаријата на наднице додатно смањује профитне стопе. Такво потенцирање кризе „одоздо“ опет води потенцирању лијека – империјалистичког експанзионизма. Веза између догађаја типа *Октобарске револуције* и њене пријетње да се прелије, *два свјетског рата* као борбе за колоније, и *кризе 1929* у овој се шеми види као унутрашња, и произлазећа из структуралних празнина самог капитализма.

²³ Г.Сорос, оп.цит., стр.11

²⁴ „У ствари, без интервенције монетарних институција међународни финансијски систем би се до сада распао у бар четири прилике: 1982, 1987, 1994, и 1997 године.“[Сорос, оп.цит., стр.131] Уп. стр.144.

3. Расплет

Када су размјере кризе система постале јасне и јавно признате, први захтјев за којим се посегнуло и мјера којој је влада САД-а прибјегла је државна интервенција у угрожене секторе. Пакет помоћи у првом контраудару износио је невјероватних 700 милијарди долара, само у финансијском сектору. И спашавање привредних субјеката, нарочито оних у аутоиндустрији, иако првобитно одбијено, ипак се на крају показало неминовним усљед пријетње отпуштања три милиона радника. Закључак је експлицитан: голи опстанак тржишта подразумева интервенцију државе, чак појаву државе као играча на тржишној утакмици, нпр. код нас у форми ИРБ. Протекционистичке мјере по правилу се јављају као прва панична мјера пред кризним стресом - „тарифни (царински) рат“ и Њу дил, прве су реакције на кризу 1929. Све популарнија је идеја да се оствари „хуманизација“ капитализма, неки облик капитализма са људским лицем, типа скандинавског модела из друге половине XX вијека, или њемачке „социјалне тржишне привреде“, концепти за које се сада гласно залажу и Обама и многи европски политичари, нпр. Саркози. Међутим, према основним постулатима [нео]либералне доктрине, увођење таквих мјера је по себи нелегитимно и у оквиру стриктног појма капитализма у суштини немогуће, а да и не говоримо о социјалистичком карактеру самих мјера.²⁵ Један од сенатора прокоментарисао је мјере владе САД-а ријечима: „јутрос када сам отворио новине и прочитао програм владе, зачудио сам се да живим у социјалистичкој земљи“, а његов конзервативни колега је чак новоизабраног председника Обаму назвао „Робин Худом“ који „отима од богатих и даје сиромашнима“, и који не схвата да тако, додуше огрнут лијепим идеалима праведније расподјеле и социјалне заштите, води у пропаст и једне и друге. Критика програма владе односи се, са једне стране, на увођење планске економије, али још и више на принцип извлачења средстава из власничког у невласнички сектор. То је, према начелима неолиберализма, посебно деструктивно, јер са једне стране одузима средства продуктивној мањини, а са друге стране смањује инвестициони инпут у производњу у корист непродуктивних неинвестиционих подручја. А како само размах креативних и иновативних инвестиција може превладати фазу депресије, то наоко хумани став, по коме терет изласка из кризе треба да поднесу они који су имали екстрапрофите у претходном систему, који је и довео до кризе, очигледно не разумије о чему се ради. На крају, као и било који други

²⁵ Уп. Хабермас Јирген, *Проблеми легитимације у касном капитализму*, Напријед, Загреб 1982.

социјализам, тако и овај, из истих разлога у бити значи знатно смањење продуктивности човјечанства, па, према томе, у крајњем повећава опште сиромаштво и способност већих популација да се одрже.

Наиме, како су показали кључни теоретичари неолибералне доктрине, предложени сектори за заштиту не могу остати изоловани, јер било који покушај државног протекционизма неминовно завршава у тоталној контроли и планској привреди, те тако деструира спонтани систем такмичења креативних сила на тржишту, као онај систем који продукује богатство и прогрес. Идеју коју сада реafirмише администрација Барака Обаме и других западних држава, а која је планирана и у званичним документима Владе РС²⁶, у разним формама „купујмо домаће“, „наши послови за наше раднике“, бенефицирано кредитирање домаћих играча и сл., јесте не само економски национализам, већ и чист протекционизам који је Мисес именовао и критиковао као концепт „регулисаног тржишта“²⁷. Премда је, рецимо, Влада РС прихватила и потписала протокол о слободи трговине, и заклиње се, као и већина држава развијеног свијета, у слободно тржиште²⁸, она ипак у *Мјерама владе* планира поред рестрикције јавне потрошње, и отворено

²⁶ Уп. Влада РС, Мјере за ублажавање негативних ефеката свјетске економске кризе на Републику Српску, јануар 2009. год.

²⁷ Л.вон Мисес, *Интервенционизам*, у Л.в.Мисес, Ф.А.Хајек, *О слободном тржишту*, оп.цит.стр.135-141.

Уп. Тардош Маргон, *Економија и опасност од кризе* [у *О кризи*, оп.цит.стр.154-160], гдје се, насупрот Мисесовој анализи, указује да су у ствари оба модела чисто теоријске конструкције, док у стварности систем увијек функционише као мјешовит. Проф. Михајло Марковић, на примјер, предвиђа да ће управо комбинација ових модела бити форма постојања друштва након кризе [*Шта би Маркс данас рекао*, НИН, бр.3032, феб,2009].

²⁸ Помоћ владе САД-а посрнулој привреди увјетована је клаузулом да се у јавним радовима морају користити домаћи челик и гвожђе. Истовремено и влада Француске доноси мјере помоћи аутоиндустријским гигантима рено, пежо, цитроен са условом да не затварају фабрике у Француској. С обзиром да су производни капацитети тих гиганат знатно већи од тренутне потражње, то неминовно значи само једно: затварање погона ван Француске. Чешка и Словачка, а сада и Шпанија, у којим се налазе велики производни погони тих фирми, највише су на удару, и хиљаде Чеха и Пољака би могле остати без посла. Они огорчено оптужују Француску за очито кршење начела слободног тржишта. ЕУ је најавила провјеру и затражила одгоду мјера, али Французи одговарају „нема одгоде, ситуација је ванредна“ [нав. према *Заводљиви баук државне протекције*, у *Нин*, бр. 3033, феб.2009]. Овај проблем има изразито висок конфликтни потенцијал и у међудржавном и у унутардржавном смислу. Наиме, у процесу глобализације многи велики западни гиганти су, у потрази за јефтинијом радном снагом, пребацили своја производна постројења у земље Истока. Сада, суочени са пријетњом енормне незапослености у властитој земљи, они морају попустити пред политичким притиском и дислоцирати производњу назад. Истовремено, они су у стању уцјњивати властито радништво таквом пријетњом. Нпр. њемачки гигант *волксваген* је запријетио да ће, уколико синдикат не попусти, пребацити производњу у иностранство.

протекционистичке мјере према домаћим произвођачима, посебно пољопривреди. Међутим, Мисес је врло убједљиво показао како такав концепт, ако хоће да се реализује у пракси, неминовно запада у тотално-планску привреду, са свим деструктивним посљедицама које ова доноси. Мисесова анализа опет почиње спорном констатацијом тржишне равнотеже: када цијене формира тржиште, однос понуде и потражње је у приближној равнотежи, јер произвођачи производе док год могу продавати по цијени која обезбјеђује профит [тј. по цијени која је већа од укупних трошкова производње]. Ако влада одреди да се цијена неког производа из неког разлога мора смањити, на примјер цијена хљеба са 1,20 на 1 КМ, то значи да приход од продаје неће достићи трошкове производње, па ће трговци и произвођачи повући производ са тржишта. То је узрок оних фамозних несташица кафе и горива на тржишту бивше СФРЈ. Истовремено ће услед повећања потражње порастати цијена, тј. повећаће се број људи који је спреман по тој вишој цијени куповати производ. Да би се производ уопште одржао у понуди, влада прво мора наредити [дакле, употријебити силу] продају залиха, а затим, када се и залихе исцрпе, наредити наставак производње. То, међутим, значи или да се насилно присиле произвођачи да производе, или да се прилагоде цијене инпута, цијене сировина за тај производ, висине надница и других секундарних и терцијарних трошкова итд. У овом случају у крајњим инстанцама влада се неминовно доводи у позицију да мора регулисати комплетну привредну активност, јер ако би неки дио система остао ван регулативе, комплетан слободни капитал би отицао у тај дио система, с обзиром да једино у њему постоји реална профитабилност. На основу овог једноставног модела Мисес тврди да нема средњег пута: „или капитализам или социјализам“. Чим држава преузме контролу над појединим секторима економије, њене активности неминовно утичу на све друге активности и економске секторе у којима, на први поглед, она нема моћ и није директно уплетена [нпр. одлука да се фискалне касе додијеле некој фабрици нпр. *Микроелектроници*, фаворизује фабрику за коју се држава одлучила и дискредитује све остале, уводи било отворену, било прикривену манипулацију, и деструктивна је по систем конкуритивности према претходном Хајековом аргументу]. У том контексту потребно је разумијевати активности власти, рецимо најаву Владе РС да ће цијене основних животних намирница остати под контролом, те уопште било ког сличног покушаја интервенционизма и контроле система. Они неминовно урушавају продуктивни систем слободног тржишта.

Чини се да је овдје фундаментално и ново питање: да ли достигнућа савремене технике, и посебно информатичке и биоинжењерске

технологије, дају нову снагу у корист планског аргумента? Наиме, да ли се Хајековски аргумент непрорачунљивости комплексних система ревидира у контексту енормног пораста моћи контроле коју омогућава савремена наука? Расправа о овом питању је добра прилика да се илузија планског овладавања системом једном за свагда одбаци. То су коначно учиниле квантна механика и атомска физика XX вијека, показујући да дефиниција неког система подразумијева већу енергију од енергије тог система, те да је стога идеја контроле чист случај *contradictio in adjecto*. Наиме, захтјев за контролом система подразумијева један субјект који је сам *изван* система, тј. више је од онога што постоји у систему. То значи: првобитни систем који желимо контролисати усложњен је новим контролним елементом, те је тако постао комплекснији. Повећање информација које служе повећању контроле управо загушују прегледност битних информација и контролу, тј. повећавају непрегледност умјесто да је смањују. Та врста парадокса нарочито долази до изражаја код државних администрација и економских бирократија, потребних за системе планирања и контроле: оне у бити загушују системе које треба да контролишу.²⁹

Чињеница да се владе ипак окрећу интервенционизму и планском моделу, упркос историјским и теоријским аргументима који упозоравају на немогућности тог концепта, опет реafirмише важни аргумент несвјесне привлачности колективизма. Посебно је у радовима филозофа франкфуртске школе акцентирана психолошка подлога заокрета ка колективистичком тоталитарном моделу, који увијек нуди заштиту и алиби утапањем у колективно биће „расе“, „нације“, „класе“ итд., наспрам несигурности и ризика које неминовно доноси и значи систем конкуритивности и досљедни либерализам. Садашња реакција на кризу у том је контексту типична психолошка прерада механизма заштите пред нестабилним системом конкуренције монада, склањањем у неку врсту „племена“. Карактеристична харизматичност која прати новог предсједника САД, који је у својој кампањи без проблема могао ангажовати више од десет милиона младих волонтера[!!], типична је одлика вођа у тој врсти колективистичких друштава, и поприлично асоцира на нека злокобна искуства XX вијека.³⁰ Међутим, и историјско искуство, и касније теоријске анализе, без дилеме нам остављају поуку: харизма вође и повратак трибализму је сублимацијско средство бијега од властите одговорности за властите акције, бијег од неспокојства на коју нас својом недетерминисаношћу присиљава ризични, нестабилни, али

²⁹ Лиотар Жан-Франсоа, *Постмодерно стање*, Братство-јединство, Нови Сад 1988, стр.91-92.

³⁰ Уп. Јанковић Иван, *Какве промјене доноси Обама?*, на <http://www.katalaksija.com>.

продуктивни систем тржишних односа.³¹ Код нас је тај механизам додатно појачан националним, али још и више осјећањем властите слабости у планетарним размјерама и борбама, која изразито појачава страхове од онога што је Џ. Целенте одлично назвао „типично енглеском ‘Титаник’ методом спасавања“ - у чамце за спасавање укрцава се богата мањина, а сиротиња без дилема закључава у потпалубље. Страхови да ће се бити колатерална штета планетарне кризе, који су уистину и реални, изразито погодују отклонима у колективистичку матрицу и конструкције „ми“.

Упозорење које се из ових и других изузетно вриједних анализа теоретичара неолиберализма треба јасно назрети, без обзира шта мислили о самом неолиберализму, јесте да паничан покушаја да се криза система амортизује протекционистичким мјерама у крајњим инстанцама опет значи прелазак на колективистичке и планске системе, поражене и у теорији и у пракси XX вијека. Премда је криза система очито показала ограничења и ирационалности неолибералног модела, одговор не би смио одвести у крајност другог модела. Наше излагање свјесно смо почели акцентирањем супротности два концепта, а затим илустрацијом Хајек-Мисесовог логичког аргумента против могућности хибридног модела. Тежина савремене кризе огледа се у томе што је неолиберални модел, чини се, показао да није у стању да се аутономно одржава, да је тотално-планска и протекционистичка алтернатива „лијек гори од болести“, а да је комбинација позитивних садржаја тих система по свему судећи немогућа. Ми бисмо морали сачувати продуктивну каталактичку игру конкуренције интереса која мотивише креативне људе да стварају богатство, али бисмо истовремено хтјели сигурност планског модела. Међутим, они се по свему судећи међусобно искључују. Криза је стога криза теоријског модела друштва ка коме се тендира. Недостаје парадигма, одговор на питање „Quo vadis?“.

4. Умјесто закључка

Поред прве реакције повратка протекционизму, коју смо, потпуно се слажући са теоретичарима неолиберализма, означили принципијелно штетном и немогућом, постоји неколико верзија могућег кретања изван садашњег стања. Алтернатива која је сада све популарнија је идеја неке форме повратка комунитаризму локалних полиса у свијету који би лично на планетарну мрежу аутономних дистрикта. Он стоји као негација процеса обједињавања у наднационалним конгломератима типа ЕУ, и у

³¹ Уп. К. Попер, оп. цит. стр. 225-244.

ствари значи обртање доминантног процеса преношења суверенитета са локалног на глобално. Као таква ова опција, без обзира што је заступају и многи са љевеце, у ствари је компатибилан са неолибералном доктрином, јер на основном нивоу заправо значи ограничавање опсега вантржишних прописа и мјера, а локалне заједнице заправо претвара у тржишне субјекте. Тако она не доноси никакву нову парадигму, већ само модификује већ постојећи неолиберални модел. Још једна опција о којој се све гласније прича, посебно на Истоку и у Русији, јесте формирање планетарне централне агенције за надгледање и контролу, и нека врста планетарне Империје, неминовно хијерархијски моделиране.³² Међутим, ни ова опција опет није ништа ново, већ само прерада већ постојеће планске парадигме. Радикално нови поредак, и сасвим нову парадигму, коју многи очекују као последицу кризе, очито је још увијек тешко уопште замислити, а посебно теоријски развити. Тај нови поредак, по свему судећи, неће бити пројектован, већ ће се ипак сам *спонтано* развити из рушевина и крхотина садашњих поредака.

У ствари, разматрање питања у ком смјеру водити транзицију треба започети преиспитивањем валидности самодефиниције садашњег поретка као неолиберализма. У свом досадашњем излагању третирали смо савремене западњачке државе као либерално-капиталистичке економије, и констатовали кризу тих држава. Међутим, сада је питање да ли је таква самоодредба уистину одговарајућа стварности, или, заправо, без обзира на терминологију, [нео]либерализам никада није досљедно спроведен у пракси.³³ Они који још увијек, без обзира на садашњу кризу система, и даље испоручују захтјев за оданост идејама либералног капитализма, формулишу главни неолиберални контрааргумент по коме је криза управо резултат перманентног постојања снажног протекционистичког мијешања државе, тј. одсуства храбрости да се либерална идеја радикално проведе до краја. Парафразирајући Маргарет Тачер и њене чувене ријечи: „There is no alternative“, они поручују да нема алтернативног система идеја, већ је потребно храбро зажмити и онај постојећи досљедно и радикално примијенити.

³² Уп. Хард Мајкл, Негри Антонио, *Империја*, ИГАМ, Београд 2005

³³ Адекватно томе је и важно питање колико је економски успон Запада уистину резултат тржишне економије, а колико је у ствари одувјек функционисао по моделу протекционизма. [уп. На-Јоон Chang, *Bad Samaritan - the Myth of Free Trade and Secret History of Capitalism*, Bloomsbury Press, London 2007]

Литература

1. Милтон, Ф., *Капитализам и слобода*, Global Book, Нови Сад, 1998.
2. Goodwin, Jr. H. L., Wesley E., Peterson F., *Using Marxian Theory to Understand Farm Industry Crises: A Useful Enterprise?//Rural Sociology*, Summer 1990, Vol. 55 Issue 2, pg. 249-255.
3. Хабермас, Ј., *Проблеми легитимације у касном капитализму* Напријед, Загреб, 1982.
4. Chang, Ha-Joon, *Bad Samaritan - the Myth of Free Trade and Secret History of Capitalism*, Bloomsbury Press, London, 2007.
5. Хајек, *The Fatal Conceit*, Routledge, 1988.
6. Хајек, Ф., *Поредак слободе*, Глобал Бук, Нови Сад, 1998.
7. Хајек, Ф., *Индивидуализам и економски поредак*, ФПН, Загреб, 2002.
8. Хајек, Ф., *Цене и производња*, Службени гласник, Београд, 2008.
9. Хајек, Ф., *Право, законодавство и слобода*, ЦИД, Подгорица, 2002.
10. Хајек, Ф., *Студије из филозофије, економије и политике*, Паидеиа, Београд, 1998.
11. Хајек, Ф., *Пут у ропство*, Global Book, Нови Сад, 1997.
12. Higgs R., *How the State Leads People to Destruction // The Free Market*, Vol.26, no.1, jan.2008, pg.1-12.